

Pohjoisia tunteita

Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avaimen teemanumeron *Pohjoiset tunteet* lähtökohtana on kuvitellun pohjoisen tutkimus eli vertailevan kulttuurintutkimuksen alue, joka tutkii taiteen esityksiä ja kulttuurisia käsityksiä pohjoisesta ja maapallon kylmistä alueista: kuinka arktisia alueita, talvea, kylmää, lunta ja jäätä, sekä pohjoisia alueita ja kansoja, sekä näihin kansoihin liittyviä oletuksia ja stereotyyppioita on kuvattu ja tuotettu taiteen ja kirjallisuuden esityksissä (Chartier 2018). *Pohjoiset tunteet* -numero laajentaa pohjoisen diskurssien analyysia pohjoista esittävän kirjallisuuden kuvaamiin kokemuksiin ja tunnevaikutuksiin. Artikkeleissa tarkastellaan, mitä ja miten affektiivisiä kokemuksia ja niiden synnyttämiä tunteita kuvataan kertomuksissa arktisesta ja pohjoisesta sekä valotetaan millaisia tunneyhteisöjä pohjoisen kertomukset kuvaavat ja rakentavat. Artikkeleissa esimerkiksi tutkitaan, millaisiin poeettisiin ja kielellisiin keinoihin tunteiden esitykset nojaavat ja millaisiin historiallisiin tunnerakenteisiin arktista ja pohjoista esittävä kirjallisuus kytkeytyy.

Tunteiden tutkimus ja pohjoinen

Teemanumerossa pohjoisen kuvauksia lähestytään monin tavoin, mutta keskeiseksi teoreettiseksi viitekehykseksi voi nimetä kirjallisuuden ja tunteiden tutkimuksen. Tunteiden tutkimuksesta on viime vuosina tullut nopeasti kehittyvä kirjallisuudentutkimuksen ala, joka analysoi monipuolisesti tekstien tunnevaikutuksia. Tekstianalyysin välineinä käytetään paitsi kirjallisuudentutkimuksen koeteltuja metodeja, myös monialaisen tunnetutkimuksen tuloksia ja tutkimustapoja, kuten uusia empiirisiä ja digitaalisia menetelmiä. Tutkimus on haasteellista, sillä huomioon on otettava kielellisten esitysten monitasoinen, suoraan ja epäsuoraan tunteiden ilmaisuun perustuva järjestelmä, sekä tunteiden monimuotoinen kulttuurinen arkkitehtuuri. Kirjalliset tekstit voivat paitsi ilmaista tunteita ja sanallistaa historian kokemusta, myös tuottaa tunneilmaisun kieltä ja käsityksiä tunteista, kuvata ja rakentaa tunneyhteisöjä, Barbara Rosenweinin (2007, 2016) termejä soveltaen. Näiden kuviteltujen yhteisöjen emotionaaliset tyylit ja käsitykset tunteista voivat kirjallisten tekstien kautta välittyä myös myöhemmille sukupolville. Tunteiden ilmaisussa yksilö ikään kuin navigoi yksilöllisten tunteiden ja tuntemusten sekä yhteisön välillä. Viime vuosina tunteiden tutkimukseen onkin vakiintunut ajatus tunteiden merkityksestä yhteisöjen toiminnassa ja yksilöiden välisessä vuorovaikutuksessa. Tunteet eivät ole pelkästään yksilön sisäisiä kokemuksia ja subjektiivisia tiloja, vaan muotoutuvat yhteisöissä sekä muokkaavat näitä rajapintoja, kuten Sara Ahmed (2004) on kuvannut. Kirjallisuuden ja tunteiden tutkimuksessa on näin ollen kyse viime kädessä siitä, mitä tunteet tekevät yhteiskunnissa.

Kirjallisuuden kyky kuvata ja herättää tunteita sekä tuottaa käsityksiä tunteista on keskeistä myös pohjoisen kertomusten affektiivisia ulottuvuuksia tarkasteltaessa. Vaikka pohjoisuus on suhteellinen käsite – puhujan sijaintiin sidoksissa – on maantieteellinen pohjoinen suhteellisen selvärajainen käsite, pohjoisin leveyspiirein määritettävissä. Eurooppalaisessa kulttuuripiirissä se on aina sijainnut keskuksiin nähden periferiassa, johon on sen kaukaisuuden ja tutkimattomuuden vuoksi liitetty eksotisoivaa lumoa ja pelkoa sekä monenlaista outoutta. Pohjoinen ilmasto ja luonto samoin kuin sen alkuperäiset asukkaat on kirjallisuudessa nähty pitkään ennen muuta ulkopuolisten kuvitelmien ja pelkojen valossa. Edward W. Saidin orientalismin käsitettä on sovellettu myös pohjoisen tutkimukseen. Voidaan puhua pohjoista eksotisoivasta ja toiseuttavasta *borealismista*, diskursseista, joita on tuotettu varsinkin maantieteellisen pohjoisen ulkopuolella (Briens 2016). Tutkimusmatkailijoiden katseen alla alkuperäisasukkaisiin peilattiin länsimaiden pelkoja ja ennakkoluuloja. Etelästä katsottuna matka pohjoiseen on vinyt sivistyskeskuksista maantieteelliseen periferiaan ja luonnon äärialueille, rajattoman valon ja pimeyden tuntemattomiin tiloihin, joilla on nähty olevan yhteyksiä tuonpuoleiseen. Pohjoisessa vastassa on ollut lumikuningattaren jäädyttävä suudelma, villipetoja tai minuuden kadottava eksistentiaalinen lumimyrsky. Antiikista asti *Ultima Thule*, pohjoisin maankolkka, toimi tiedon ja tunnettavissa olevan maailman rajojen metaforana (Davidson 2005, 355). Vertauskuvallisesti pohjoisen esitykset ovat luodanneet ihmismielen tuntemattomia reuna-alueita ja koetelleet moraaliseksi mielletyn sivilisaation rajoja.

Ulkopuolelta käsin katsottuna pohjoinen onkin kulttuurisessa mielikuvituksessa monesti kuvattu järjen ulkopuolisena maailmana, jossa vaikuttavat alkukantaiset intohimot ja ristiriitaiset tunteet. Esimerkiksi 1900-luvun vaihteessa syntynyt arktisen hysterian myytti edustaa toiseuttavan katseen alaista tunteiden kulttuuripolitiikkaa. Käsite syntyi 1900-luvun vaihteen varhaisessa antropologiassa, jossa se kuvasti siirtomaa-ajan kolonialistista ja rasistista ajattelua. Kulttuurin ja psykopatologian yhteyksistä kiinnostuneet kansatieteilijät käyttivät arktista hysteriaa medikalisaation välineenä, selittämään valon määrän vähenemisen, pitkien pakkasjaksojen ja kylmyyden vaikutusta alueen asukkaiden henkisen tasapainon järkkymiseen. Tutkijoiden mukaan Lapin ja Siperian kansojen keskuudessa esiintyi affektiivisia purkauksia, jotka leimahtavat yhtäkkisesti esiin pitkien eristäytymisen ja passiivisuuden kausien jälkeen johtaen itsetuhoisuuteen, vihanpurkauksiin, alkoholiriippuvuuteen tai aggressioon. Vasta kolonialismitietoisien keskustelun alettua asetelmaa alettiin kyseenalaistaa (esim. Dick 1995), ja myöhemmässä tutkimuksessa arktisena hysteriaana tunnettu ilmiö on nähty pikemminkin alkuperäiskansojen stressireaktiona, joka syntyi hyväksikäytön seurauksena, sekä oireena ahdistavan sivilisaation omista neurooseista ja vuosisadanvaihteen hysteriakulttuurista. Nykypsykologiassa sääilmiöihin liittyvä mielialan vaihtelu tunnetaan kaamos-

rasituksen, talvimasennuksen tai laajemmin vuodenaikaismasennuksen käsitteillä (esim. Rohan & Rough 2016).

Kielteiset tunteet voivat korostua myös maantieteellisen pohjoisen sisällä syntyneessä kirjallisuudessa, joka pyrkii lisäämään oletetun yleisön ymmärrystä historian kokemuksesta. Suomalaisen pohjoisen kuvaukset ovat nosta-neet esille syrjäseutujen huono-osaisuuden, Lapin sodan traumat, alueellisen epätasa-arvon kokemuksen suhteessa etelän valtakeskuksiin tai pohjoisiin alueisiin kohdistuneen luonnonvarojen hyväksikäytön. Ahdistusta, kuolemaa, itsetuhoisuutta, masennusta, yksinäisyyttä ja riippuvuuksia kuvaavasta niin kutsutusta arktisen hysterian traditiosta on suomenkielisessä kirjallisuudessa tullut oman genrensä (Ihonen 1999), joka on jatkunut vahvana nykykirjallisuudessa, vaikka postmodernista näkökulmasta arktisen hysterian kertomuksille leimallista onkin usein ironinen etäisyys tai stereotyyppisten asetelmien parodinen haltuunotto (ks. Karkulehto 2010). Ulkopuolelta käsin pohjoinen on nähty outona, mutta samalla pohjoisessa on ollut vapauttavaa tilaa erilaisuudelle, rajoja rikkovalle, oletetun sivilisaation järjestystä haastavalle vaihtoehtokulttuurille. Monet nykykirjailijat, kuten Miki Liukkonen ja Rosa Liksom, ovatkin pitäneet arktisen hysterian ajatusta ja pohjoisen outouteen liittyviä myyttejä inspiraation lähteenä.¹

Nykyajassa pohjoiset tunteet kirjallisuudessa kietoutuvat kulttuurisiin kohtaamisiin ja arvomaailmojen törmäyksiin, jotka kyseenalaistavat ulkopuolelta asetettuja stereotyyppioita. Samalla kirjallisuus tuo esiin alkuperäiskansojen pohjoisen ja siinä arktiseen luontoon, eläimiin ja perittyihin elämänmuotoihin liittyvän tunnemaailman. Kaamos (skábma) – joka on harvoja suomen kielen saamelaisperäisiä lainoja – tuli tunnetuksi Samuli Paulaharjun ja Topeliuksen romanttisissa, eksotisoivissa kuvauksissa (Häkkinen 2007, 175–176). Pimeä voi pelottaa siihen tottumaton, mutta pohjoisen sisällä pimeän kokemus voi olla levollinen ja voimaannuttava, kuten ensimmäisen suomensaamelaisen kirjailijan Pedar Jalvin (1888–1916) nostalgisessa luontoelämyksessä

Revontulet odottelivat, ja kun kajo oli sammunut, alkoivat ne palaa räiskyvänä tulena; seitsenvärisinä, kylminä ja kalvakkoina levittäytyivät ne yli taivaan avaruuksien. Kaunis syysilta – ilta, jolloin tunsin, että olin yhtä ihanan luonnon kanssa; tuntui kuin kivet, lumi, porot ja ylipäänsä ympärilläni levittäytynyt seutu olisi täysin ymmärtänyt minua ja minä sitä. Ei mikään koko maailmassa ole samanarvoista kuin iltahetki tunturilla tai ahkiossa, jota kouliintunut ajohärkä vetää kiidättäen minut yli kinosten ja nietosten yhä ylemmäksi. Noiden hetkien muistot ovat myöhemmin herättäneet sisässäni rakkauden tuohon maailmaan ja tuoneet mukanaan pelkästään iloa. Lapsuuden väkevät muistot ja yksinkertaisen tunturielämän kaipuu pysyvät mielessäni ikuisesti ja vetävät kotiseudulle kuin vahva virta.

Pedar Jalvi, ”Duoddar alde” (suom. ”Tunturilla”, 1915)

Jalvin kuvaus johtaa toisaalta pohtimaan tunteiden yleismaailmallisuutta suhteessa maantieteellisiin paikkoihin. Siinä korostuva onnentunne itsessään on kaikkien ymmärrettävissä. Ihmisen kyky tuntee erilaisia tunteita, kuten onnea tai surua on universaali; kaikki elävät organismit suuntautuvat jotakin kohti tai pois jostakin. Psykologiseen tunteiden tutkimukseen onkin vakiintunut käsitys perustunteiden universaaliudesta, eli ajatus siitä, että keskeiset tunteet ovat melko samankaltaisia kulttuurista riippumatta. Aistikokemukset luonnossa ovat yleensäkin positiivisten ja voimaannuttavien tunteiden lähteitä (Lovøll et al. 2020). Kertojan kuvaama subliimi yhteydentunne, elämän ainutlaatuisuuden kokemus ja ihmettely voisi herätä missä tahansa, esimerkiksi luonnon, taiteen tai uskonnollisen kokemuksen virittämänä. Tunteiden universaaliuden näkökulmasta ei ole mitään ”pohjoisia tunteita”; on vain tunteita. Kysymys on kuitenkin mutkikkaampi, jos ymmärrämme tunteilla koko sitä kompleksista kontekstia, jossa ne saavat ilmaisunsa. Jo se, mikä saa tietyn tunteen heräämään, on olennaista. Kirjallisessa tekstissä konteksti syntyy paitsi kuvauksen kokonaisuudesta, myös sitä kulttuurisesta maaperästä, jota sen sisällöt, kieli ja poetiikka ilmentävät.

Pohjoista kartoittamassa: teemanumeron aiheet

Teemanumeron artikkelit kartoittavat pohjoisten tunteiden kirjoa eri kirjallisuuden lajien ja yhden televisiosarjan analyysin välityksellä. Analyysin kohteina ovat maantieteellisen pohjoisen kuvaukset. Pohjoista tässä mielessä edustaa koko Suomi vaikka Lappi korostuu. Yhden artikkelin aihe sijoittuu kuvitteelliseen pohjoiseen Ruotsiin, ja katsauksessa kartoitetaan Venäjän arktisten alueiden kirjallisuutta. Viimemainitussa, samoin kuin yhdessä esseessä, tuodaan esiin pohjoisen alkuperäiskansojen ääniä ja kirjailijoita, joiden oma tausta on alkuperäinen. Toinen esse pohtii black metal -musiikin ja pohjoisten tunteiden yhteyksiä.

Pohjoista lähestytään erilaisista teoreettisista lähtökohdista: monitieteisen ja monitahoisien tunteiden tutkimuksen lisäksi posthumanismin, ympäristöhumanismin ja intermediaalisuuden kannalta. Artikkelit avaavat pohjoisen tutkimuksen mahdollisuuksia, joita sivutaan myös Kanadassa pohjoisen tutkimuskeskusta johtavan professori Daniel Chartierin haastattelussa. Lisäksi artikkelit antavat virikkeitä uudennlaiselle kirjallisuuden ja tunteiden tutkimukselle ja pohtivat samalla, missä mielessä voimme puhua tiettyyn luontoympäristöön ja kulttuuriin ankkuroituvista tunteista.

Riikka Rossi tarkastelee Timo K. Mukan romaanin *Maa on syntinen laulu* kieltä ja kerrontaa *fonoemotionaalisesta* näkökulmasta. Se on affektiivisen poetiikan osa-alue, jossa on kysymys kielen äänteellisten elementtien yhteydestä tekstin tunnevaikutuksiin. Kohderomaanin onomatopoeettisuuden, äänen kuvausten ja tyylin foneettisten piirteiden tarkastelu valaisee Mukan arktisen balladin

tunnevaikutuksia ja niiden rakentumista. Fonoemotionaalinen analyysi selittää Mukan kuvaaman pohjoisten tunteiden maailman kielellistä rakennetta ja romaanin luomaa intensiivistä kokonaistunnelmaa. Mukan kuvitellun pohjoisen primitiivisyys intensiivisine tunteineen näyttäytyy ääniin kirjoitettuna. Artikkelin tuokin aivan uuden näkökulman Mukka-tutkimukseen. Samalla se avaa lupaavia näkymiä kirjallisuuden tunteiden tutkimukseen laajemminkin. Kirjallisuuden foneettisen tason affektiivisuuden tutkimus tieteellisesti kestävin menetelmin luo edellytyksiä myös esimerkiksi nykyrunouden tulkintaan.

Saija Isomaan ja Sarianna Kankkusen artikkeli tarkastelee miesten itkun motiivien *Kalevalassa* ja luotaa sen kautta, esittääkö *Kalevala* henkilöhahmojensa välityksellä myös erityisiä pohjoisia tunteita tai tunnekulttuuria. Miesheerosten itku on näkyvästi esillä ”eteläisissä” homeerisissa eepoksissa, joten ero itkuun kytkeytyvissä tunteissa voi heijastaa romantiikan ajan uskomuksia pohjoisten kulttuurien tunteiden omalaatuisuudesta. Vertailun vuoksi tekijät myös suhteuttavat *Kalevalan* kuvauksia miesten itkusta Johan Ludvig Runebergin heksametrieepokseen *Elgskyttarne* (1832, suom. *Hirvenhiihtäjät*) ja Aleksis Kiven eeposromaanin *Seitsemän veljestä* (1870) avatakseen näkymiä eeposten esittämiin tunnekulttuureihin. Artikkelin esittelee monipuolisesti pohjoiseen yhdistettyjä stereotyyppioita ja pohjoisiksi eri aikoina miellettyjä tunteita.

Aino-Kaisa Koistinen ja Helen Mäntymäki tutkivat *White Wall* -televisiosarjan tuottamaa affektiivista kokonaissävyyä suhteessa sarjan genrepiirteisiin posthumanistisesta näkökulmasta. Sarjan miljöö edustaa Nordic noir -lajityypille ominaista ankeutta tai ankeuttamista. Pohjoisen harmaa ja valoton talvi taustoittaa tapahtumia, jotka sijoittuvat suureksi osaksi kaivoskuiluun, johon halutaan rakentaa ydinjätteiden loppusijoituspaikka. Sarjan outottava ja vieraannuttamista tuottava vaikutus rakentuukin osittain pohjoisen miljöön stereotyyppisen ja mystifioivan esittämisen kautta, vaikka tarinan affektiivisen kokonaissävyn määrittäjäksi nousee kalliosta löytyvä tuntematon objekti, jonka kirjoittajat identifioivat affektiivista ja ekologista outottamista tuottavaksi apokalyptiseksi ”hyperobjektiksi”. Lumivalkoinen, jään kaltaista ainetta oleva kapseli rinnastuu pohjoiseen miljööseen ja pohjoisen mystiikka kapseliin, joka haastaa luonnontieteen keinot ja tiedonkäsityksen. Kirjoittajat korostavatkin, kuinka sarjassa luodaan outottamalla tilaa tiedon ja tieteen dikotomioihin ja luokitteluun perustuvan ajattelun kyseenalaistamiselle ja posthumanistiselle ajattelulle. Sarjan affektiivinen lataus toimii näin myös kriittisesti ja saa poliittisen ulottuvuuden.

Jarkko Toikkasen artikkeli hahmottelee, mitä on Marko Hautalan ”musta pohjoinen” *Leväluhta*-romaanissa, joka kertoo synkän pohjalaisen kronikan. Toikkanen nojaa Lisa Blackmanin fenomenologiseen käsitykseen psykologisesta affektiivisuudesta ja analysoi kauhun intermediaalista kokemusta Hautalan romaanissa. Sen tarinamaailmassa henkilöhahmot kohtaavat aistiensa välityksellä pelkonsa, niin että kauhea näyttäytyy aktiivisena kokemuksellisenä oliona, joka saa eri hahmoja ja nimiä. Intermediaalisesti kirjallisen tekstin

kauhut välittyvät Toikkasen mukaan myös niitä todellisuudessaan kuvittelevalle lukijalle. Pohjoisuus yhdistetään romaanissa black metal -musiikkiin ja kappaleeseen *A Blaze in the Northern Sky*, ja pohjoinen taivas näyttäytyykin siinä koetun kauhun yhtenä hahmona. Artikkelit tuo esiin myös kirjailijan näkemykset. Hautalalle esitetyt kysymykset ja niiden vastaukset tahdittavat artikkelia ja paljastavat, että kirjailija on pohtinut paitsi black metal -kuvastoa myös pohjoisen mytologioita.

Antti Ahmalan essee black metal -musiikista tavallaan antaa lisävalaistusta Hautalan kuvitellulle pohjoiselle, mutta tuo esiin black metalin eteläiset taustat Baudelairen ja ylipäättään dekadenssin teksteissä. Pohjoisen primitiivisyys näyttää siinä kohtaavan rappion kuvittelijoiden intensiivisesti kuvitetut ajatukset kulttuurin taantumisesta ja sen synnyttämät ”pahan kukat”.

Hanna Mattilan essee kääntää esiin saamelaisen näkökulman tulkitsemalla Niillas Holmbergin romaania *Halla Helle* ympäristöhumanistisesta näkökulmasta. Romaani kertoo tämän päivän saamelaisuudesta, sen kollektiivisista ja yksilöllisistä kipupisteistä ja kokemuksista, mutta on valtaväestölle suunnattu teos. Yksittäisen henkilöahmon luontosuhde heijastaa kokemusta etnisestä identiteetistä ja päinvastoin. Romanin henkilöahmojen kokemukset juontuvat kolonialistisesta historiasta ja saamelaisyhteisöön vaikuttavista neokolonialistisista yhteiskunnallisista rakenteista ja uskomuksista. Seurauksena yksilön etnisen identiteetin kyseenalaistamisesta on ”etnostressi”: modernisaation ja perinteen ristipaineessa on liki mahdotonta ”olla oikeanlainen saamalainen”. Etelästä muuttaneen identiteettiä puolestaan horjuttaa ulkopuolisuus ja mutkikas suhde saamelaiseen rakastettuun.

Katsauksessaan Karina Lukin, Tintti Klapuri, Eeva Kuikka, Anni Lappela ja Mika Perkiömäki tarkastelevat neuvostoajan muutosten heijastumista kirjallisuuteen, joka sijoittuu Venäjän Euroopan-puoleisille ja Länsi-Siperian pohjoisille alueille. Uusi aika toi pohjoiseen uudet kaupungit ja monietniset asutuskeskukset ja asetti alkuperäiskansat modernisaation kohteiksi. Kirjallisuus toimi muutoksen välineenä, mutta myös sen reflektoinnin keinona. Katsaus keskittyy pomorien (Vienanmeren rannoilla vanhastaan eläneiden venäläisten) ja alkuperäiskansoja edustavien saamelaisten ja nenetsien alueille ja sekä venäläisten että alkuperäiskansojen kirjailijoiden teksteihin. Siinä fokusoidaan aikojen ja paikkojen kohtaamisiin, jotka osoittavat perinteiden ja modernin erilaisia törmäyksiä ja niiden synnyttämiä affekteja.

Avaimen teemanumeron *Pohjoiset tunteet* on suunnitellut Riikka Rossin johtama Koneen Säätiön rahoittama hanke *Arktinen hysteria – oudot pohjoiset tunteet* (2020–2022). Numeron ovat toimittaneet hankkeessa projektitutkijana työskentelevä tutkijatohtori Sarianna Kankkunen ja professori emerita Pirjo Lyytikäinen.

Pirjo Lyytikäinen ja Riikka Rossi

Viitteet

I "Miki Liukkosen maailma" -ohjelma, Yle Areena 8.8.2020

Lähteet

- Ahmed, Sara 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Briens, Sylvain 2016. Boréalisme. Le nord comme espace discursif. *Études Germaniques* 2016/2 n° 282, 179–188. <https://doi.org/10.3917/eger.282.0179>
- Chartier, Daniel 2018. *Qu'est-ce que l'imaginaire du Nord? Principes éthiques*. Montréal et Harstad (Norvège): Imaginaire Nord et Arctic Arts Summit, coll. « Isberg ».
- Davidson, Peter 2005. *The Idea of North*. London: Reaktion. Kindle edition.
- Dick, Lyle 1995. 'Pibloktoq' (Arctic Hysteria): A Construction of European-Inuit Relations? *Arctic Anthropology*, vol. 32, no. 2, 1–42.
- Häkkinen, Kaisa 2007. Suomen kirjakielen saamelaiset lainat. *Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 253. Helsinki, 161–182.
- Ihonen, Markku 1999: Arktisen hysterian äärellä. *Laulujen lumossa. Kirjallisuudentutkijoiden ja kirjailijoiden seireeninlauluja professori Yrjö Varpiolle hänen 60-vuotispäivänään 7.11.1999*. Tampere: Tampere University Press, 215–236
- Jalvi, Pedar 2017. *Lumihiihtaleita ja pieniä pakinoita*. Alkuteos *Muottačalmitt* (1915). Suom. Kaija Anttonen ja Vuokko Hirvonen. Kaamanen: Kieletär Inari.
- Karkulehto, Sanna 2010. Pohjoinen puhuu taas. 2000-luku ja arktisen hysterian teesit. Teoksessa: *Pohjois-Suomen kirjallisuushistoria*, toim. Sinikka Carlsson, Liisi Huhtala, Sanna Karkulehto, Ilmari Leppihalme & Jaana Märsynaho. Helsinki: SKS, 217–221.
- Liukkonen, Miki 2020: Tein kaikkeni, jotta minusta ei tulisi kirjailijaa. Miki Liukkosen maailma -ohjelma 18.8.2020, haastateltavana Rosa Liksom. <https://areena.yle.fi/audio/1-50244885>
- Løvoll, Helga Synnevåg, Knut-Willy Sæther, & Mark Graves 2020. Feeling at Home in the Wilderness: Environmental Conditions, Well-Being and Aesthetic Experience. *Frontiers in psychology* 11 (2020): 402–402. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00402>
- Rohan, Kelly & Jennifer N. Rough 2016. Seasonal Affective Disorder. Teoksessa: *The Oxford Handbook of Mood Disorders*, Edited by Robert J. DeRubeis and Daniel R. Strunk. [verkkoversio] <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199973965.013.22>
- Rosenwein, Barbara 2006: *Emotional Communities in the Middle Ages*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Rosenwein, Barbara 2016: *Generations of Feeling: A History of Emotions, 600–1700*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316156780>